

MARIJA JURIĆ PAHOR
MEMORIJA IN/ALI SPOMIN?¹

Raziskovalni trendi in pojmovne zagate

MEMORY AND/OR RECOLLECTION RESEARCH TRENDS AND CONCEPTUAL DILEMMAS

The discourse of memory and recollection has been on the rise in the last two decades. It has also developed into priority place of interdisciplinary research, a crossing of many different issues and interest spheres: culture, natural science and information technology. It is becoming increasingly clear that memory and recollection are a phenomenon no scientific discipline can claim to be its own only. Moreover, these categories are not synonymous, which means they must not be equalled. The author deals with the distinction between memory and recollection on the basis of current psychological and psychoanalytic conceptualizations, strongly defined by cognitive sciences and neurosciences, relating to social constructionism. She also deals with "social frameworks of memory", insufficiently considered in these conceptualizations due to the focus on man as individual. Especially important in this context are the theories of the French sociologist Maurice Halbwachs together with the related concepts of communicative and cultural memory (esp. Aleida and Jan Assmann). The author treats them with special regard to the term generation and transgenerational transmission of trauma suffered by the concentration camps survivors.

Keywords: memorija, spomin, spominjanje, komunikativna memorija, kulturna memorija, generacija, transgeneracijska transmisija taboriščne izkušnje

Diskurz o memoriji in spominu doživlja v zadnjih dveh desetletjih pravi razmah. Razvil pa se je tudi v prednostni kraj interdisciplinarnega raziskovanja, na katerem se križajo, spodbujajo in zgoščajo različna vprašanja in interesi: kulturološki, naravoslovni in informacijsko-tehnološki. Vse bolj očitno postaja, da sta memorija in spomin pojava, ki ju nobena znanstvena disciplina ne more reklamirati le zase, pa tudi to, da omenjeni kategoriji nista sinonimni, kar pomeni, da ju ne gre enačiti ali izenačevati. Razloček med memorijo in spominom avtorica obravnava s pomočjo aktualnih psiholoških in psihoanalitičnih konceptualizacij, ki jih v močni meri določajo kognitivne in nevroznanosti v povezavi s socialnim konstrukcionizmom. V nadaljevanju se posveča »družbenim okvirom memorije«, ki so v omenjenih konceptualizacijah zaradi fokusiranja na človeka – posameznika nezadovoljivo upoštevanji. Osrednje mesto pri tem zavzemajo teorije francoskega sociologa Mauricea Halbwachsa ter nanje navezujoči se koncepti o komunikativni in kulturni memoriji (zlasti Aleida in Jan Assmann). Avtorica jih obravnava s posebnim ozirom na pojem generacija ter na transgeneracijsko transmisijo travm ljudi, ki so preživeli koncentracijska taborišča.

Ključne besede: memorija, spomin, spominjanje, komunikativna memorija, kulturna memorija, generacija, transgeneracijska transmisija taboriščne izkušnje

NAMESTO UVODA: VPELJAVA POJMOVNIH RAZLIK

V univerzalnem nemškem slovarju *Duden* najdemo pod geslom *Gedächtnis* ali »memorija« naslednji zapis: Memorija je »sposobnost shranjevanja čutnih zaznav ali psihičnih procesov v možganih, tako da lahko ob ustrezni priliki vstopijo v zavest; zmožnost, da vsebine zavesti shranimo, ohranimo, skladiščimo in priključimo nazaj v zavest, jih oživimo; spomin[ska zmožnost].«²

Iz prebiranja slovarjev, enciklopedij ter znanstvenih raziskav nadalje izhaja, da obstaja vrsta podobnih definicij in da se pojma memorija in spomin pogosto uporabljata sinonimno. Tako denimo visokoreferenčni, interdisciplinarno zasnovani leksikon *Gedächtnis und Erinnerung* (Pethes in Ruchatz 2001), ki sicer že v naslovu obeta, da je namenjen vsem, ki bi radi razvozlati pomen pojmov s področja »memorije in spomina«, prav tej želji ne ugotodi; v njem namreč zaman iščemo gesla *Erinnerung* ali »spomin«. Podobno kot v omenjenem leksikonu, ki je sad dela 150 raziskovalcev, ki težiščno delujejo v nemškem jezikovnem prostoru, zavzema pojem »memorija« ali *memory* tudi v anglosaških besedilih nadredni status v primerjavi s pojmom *recollection* (gl. Tulving in Craik 2000). *Merriam-Webster's Online Dictionary* navaja vse tri omenjene izraze kot sopomenke. Tovrstno »izenačevanje« ali enačenje pojmov se zgovorno izraža tudi v slovenščini, saj ta, kot pravilno ugotavlja Taja Kramberger (2001: 215–218), niti ne pozna dveh ali treh izrazov, ki bi ustrezala omenjenim nemškim oziroma angleškim pojmom, temveč zgolj enega samega: »spomin«. Avtoričini poskusi, da bi se v prid pojmovne in konceptualne diferenciacije pri slovenskem prevodu Halbwachsovega dela *La mémoire collective* uveljavila pojmovna dvojica »memorija in spomin«, ki bi v tem primeru ustrezala francoskima *mémoire* in *souvenir*, so se izjalovili. Pri končni redakciji prevoda je prevladalo mnenje, da je razloček med obema pojmom »navadno povsem evidenten skozi kontekst«, zato so besedo *mémoire* povsod v prevodu in v naslovu dela prevajali kot »spomin« (gl. ur. op. v *ibid.*: 215). Slovenskega prevoda tako ni bilo mogoče vključiti v kompatibilne terminološke sisteme Halbwachsovih prevodov v druge jezike, hote ali ne pa je bilo zavrto tudi obetavno prizadevanje po terminološki precizaciji.

Velja torej pritrditi Taji Kramberger, da bi le terminološko upoštevanje obstoja dveh različnih realij, namreč memorije in spomina, omogočalo zavestno zaznavanje in s tem tudi ubesedenje njune medsebojne povezanosti in razlike.

1 Prispavek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Preteklost v sedanosti: Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in v Furlaniji Julijski krajini, ki ga je avtorica od julija 2004 do junija 2007 vodila, financirala pa Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 spomin[ska zmožnost] = Erinnerung[svermögen], *Duden*. Deutsches Universalwörterbuch, Mannheim-Leipzig-Berlin-Zürich: Duden-Verlag, 1996, 568.

Zagotavljalo pa bi tudi posodobljen pojmovni in metodološki instrumentarij za bolj elaboriran vstop v raziskovalno polje, za to, »da bi se polje sploh moglo dalje razvijati in da bi bila mogoča komunikacija navznoter, med posameznimi sektorji polja, in navzven, z drugimi, drugačnimi koncepti (včasih podobne denominacije)« (ibid.: 215).

KAJ JE MEMORIJA, KAJ SPOMIN?

Definicijo memorije, kakor smo jo poudarili v prejšnjem poglavju, je treba videti v tesni zvezi s »kognitivnim obratom« v psihologiji, do katerega je prišlo okrog leta 1960. Ta obrat se kaže v tem, da je bila glavna pozornost preusmerjena od behavioristično utemeljenega preučevanja obnašanja na raziskovanje kognitivnih procesov, ki so bili v analogiji z delovanjem računalnika razumljeni kot procesi predelave informacij. To velja še posebno za področje preučevanja memorije, kjer je računalnik pridobil vlogo nosilca metafore, kar se zgovorno odraža v terminologiji, ki je – kot ponazarja tudi geslo v *Dudnu* – še danes precej utečena. Potemtakem je (bila) memorija pogosto pojmovana kot sposobnost ali proces »vnosa« (*encoding*), shranjevanja oziroma »skladiščenja« (*storage*) in »priklica« (*retrieval*) informacij, ki jih človek zaznava v zunanjem okolju ali v sebi. Prav v tem smislu pa tudi kot skladišče, v katerem se te informacije hranijo (gl. Brown in Craik, 2000). Kadarkoli ljudje uspešno prikličejo »v spomin« neko informacijo, jo morajo po tem pojmovanju poprej vkodirati in shraniti, sicer je ne bi mogli ponovno oživiti, je ozavestiti, se je spomniti.

Novejše raziskave, ki sovpadajo z integracijo kognitivne psihologije v kognitivne znanosti in nevroznanosti, poudarjajo, da so modeli memorije, ki se opirajo na klasično računalniško paradigmo, zastareli. Memorija, tako tenor, ni bolj ali manj pasivna shramba informacij, ki čakajo na priklic, temveč dokaj aktiven organ, ki ga ni mogoče umestiti ter zakoreniniti (Dörner in van der Meer 1995: I). Siegfried J. Schmidt (1991: 32) govori o nevrofiziološki funkciji, ki je razprostrta po vseh možganih in deluje kot »avtopoietski sistem« (Maturana in Varela 1980), iz. gr. *autos*, »sam«, *poiein*, »oblikovati, narediti«, ki informacij ali spominskih podatkov ne hrani ali skladišči, temveč jih na podlagi lastnih operacij vsakič na novo ustvari. Memorija je v okviru te konceptualizacije neločljivo spojena s pojmi, kot so »nevronska mreža«, »mreženje« in »konekcionizem«.

Temeljni pogoj memorije je organizem z možgani, ki obsegajo približno 100 milijard živčnih celic ali nevronov. Sporocanje med posameznimi živčnimi celicami poteka prek stikov, imenovanih sinapse. Izraz je skovanka iz grških besed *syn*, ki pomeni »skupaj« ter *haptein*, kar pomeni »speti«. Tako so nevroni v sinapsah »speti skupaj«, medsebojno povezani. Ti nevroni neprestano med seboj komunicirajo in se oblikujejo v vzorce. Mitja Peruš v prvem in drugem poglavju svoje

knjige *Biomreže, mišljenje in zavest* (2000)³ ugotavlja: »Tisti vzorec, ki je trenutno 'v prvem planu', torej v (manifestni) zavesti, je zastopan v trenutni konfiguraciji nevronske aktivnosti. Vzorci, ki trenutno niso aktualni in jim posameznik ne posveča pozornosti, ostanejo latentni, tj. »zakodirani v sinaptičnih vezeh«, od koder se jih lahko prikliče v spomin in s tem ozavesti. Priklicati informacijo – ali dogodek, ki sestoji iz več informacij – v spomin potemtakem pomeni, pripeljati s sinaptičnimi vezmi prepleteni sistem nevronov v določeno stanje (ali vzorec). To naj bi bil tudi izhodiščni pogoj za proces, ki ga imenujemo spominjanje; rezultat tega procesa je spomin.«

Sodobni znanstveniki so si vse bolj enotni v tem, da je treba proces spominjanja koncipirati kot konstrukcijsko delo. Pri tem se pogosto navezujejo na Frederica C. Bartletta (npr. Schmidt 1991; Damasio 1997; Echterhoff/Hirst 2002), ki je bil zaradi močnega vpliva behaviorizma dolgo prezrt. Bartlett je poudarjal, da priklic informacij iz memorije ni pasiven proces. Priklic temelji na rekonstrukciji zapo- mnjenega, rekonstrukcija pa je pod vplivom stare vsebine spomina. Zato prihaja pri priklicu do interakcije med novejšimi zgodovinskimi podatki in predhodno obstoječo mrežo védenja. V svojem delu *Remembering* (1932/1995: 213) Bartlett v sozvočju z Halbwachsom (gl. Halbwachs (1925/1985: 57) pravi: »Spominjanje ni ponovno obujanje nešteti fiksiiranih, zamrlih in fragmentarnih sledi, je imaginativna konstrukcija ali rekonstrukcija.« Verjetnost, da bi po tej poti prišli do povsem točne ali originalne vsebine nekoč doživete, je po njegovem majhna. S številnimi primeri je nadalje predočil, da spomin preteklost vedno subjektivno, kulturno, politično itd. specifično predstavlja, ne pa, da ga »avtentično« odraža. Zato je menil, da spomina ne moremo preučevati ločeno od zaznavanja, predstavljanja in vplivov družbenega okolja.

Nakazani trend se uveljavlja tudi v psihoanalitičnih teorijah (gl. Quindeau 2004; Koukkou idr. 2007), na kar še posebej opozarja vzpostavitev nove, interdisciplinarno zasnovane vede z nazivom nevro-psihoanaliza,⁴ ki namenja precej pozornosti »perspektivam memorije«. Raziskovalci v tem kontekstu podčrtujejo Freudove predpostavke k procesu spominjanja, ki so najbolj zgoščeno formulirane v razpravi *Über Deckerinnerungen (O prekrivajočih spominih;* Freud 1899/1977: 553). Freud v tem delu na primeru otroških spominov ugovarja predstavi, da bi bila »reprodukcija nekega prvotnega vtisa« možna: »Naši otroški spomini nam prvih let življenja ne prikažejo takšnih, kot so bila, temveč tako, kot so se zazdela v poznejših obdobjih obuditve. V teh obdobjih otroški spomini niso, kot

3 Gre za razširjeno elektronsko različico odmevne knjige Vse v enem eno v vsem: Možgani in duševnost v analizi in sintezi, ki je leta 1995 izšla pri založbi DZS v Ljubljani; gl. <http://icarus.dzs.si/biomreze/index.htm> (6. 10. 2007).

4 Gl. <http://www.neuro-psa.org.uk/npsa/> (20. 6. 2007).

smo vajeni reči, priplavali na površje, temveč so bili tvorjeni, in vrsta motivov, ki jim je namera zgodovinske zvestobe tuja, je na to tvorbo, kot tudi na izbor otroških spominov, sovplivala.« Naj poudarimo, da Freud tu ne govori o memoriji, temveč o spominih, ki jih opisuje kot proizvod nezavednega, katerega cilj je prekriti resnične travmatične spomine, jih preoblikovati v znosnejše.

Ugotovitve se ujemajo tudi s Freudovo razlago memorije kot nenehne transkripcije ter znakovnosti memorije, ki se prek usklajevanja z novimi vsebinami aktualizira; pri vsakem novem vpisu se »[spominske] sledi predhodnih vpisov, ki se palimpsestno nalagajo eden na drugega, prenašajo in preurejajo«. »Bistveno novo na moji teoriji,« tako Freud (1896/1986: 217) Wilhelmu Fließu, »je torej trditelj, da memorija ne obstaja le enkrat, ampak večkrat, zapisana z različnimi nabori znakov.« Teža večkratnega kodiranja in prestrukturiranja implicira tako idejo spomina kot sledi ali engrama, ki ju psihični procesi lahko tudi izbrišejo, zabrišejo, potlačijo ali nadomestijo, ujema pa se tudi z nevroznanstvenimi predpostavkami o multiplih sistemih memorije.

Splošno razširjena je delitev teh sistemov na eksplicitno ter na implicitno memorijo. Medtem ko eksplicitna memorija vsebuje informacije, ki jih je mogoče priklicati v spomin in ubesediti, je to o implicitni memoriji mogoče trditi le tedaj, ko se ji uspe povezati z eksplicitno memorijo in s tem s procesom, ki ga imenujemo spominjanje. Slovenski termin »spomin« lepo nakazuje, da gre za entiteto, ki se razlikuje od memorije, a tudi to, da te ni mogoče videti zunaj »kognicije«, besede, ki izhaja iz latinske besede *cognoscere*, »znati, zaznati, vedeti, razmišljati«. Čeprav znanstveni diskurz pojem »kognicija« najčesče povezuje z reflektivno zavestjo, ta vključuje tudi operacije, ki se dogajajo neintencionalno, latentno, ne-dostopno zavesti. To lepo ponazarjajo izjave kot: »preplavili so me spomini na ...«, »v mojem spominu zija luknja«, »vsega se spominjam, samo lakote ne.«⁵ Iz omenjenih izjav nadalje izhaja, da čutno (ali travmatsko) ozadje lahko priključ misli, besede in s tem usmerja naše odzivanje, obuja pa lahko tudi »neme spomine«, ki so se s težo zajedli v jezik in nikoli niso (več) spregovorili. Pri vsem tem je soudeležena memorija, ki predstavlja pomembno imanentno silo z nespregledno avtodinamiko. Ta sila lahko otežkoča možnost evokacije spominov, kot v primeru pozabe, ali jo blokira, kot v primeru disociacije ali potlačitve, spodbuja ali sproža pa lahko tudi nova oprijemališča za razumevanje ali »integracijo« spominov.

Kakorkoli že, terminov memorija in spomin ne gre enačiti. Vztrajati je treba pri njuni konceptualni razliki, ki bi jo po Siegfriedu J. Schmidtu (1991: 32–33) na individualni ravni lahko takole strnili: Memorija je nevrofiziološka funkcija, spo-

5 Tako intervjuvanka (koda 38/Ž/1936/1G), ki se je v koncentracijskem taborišču »zaklela, da te nemške hrane ne bom jedla«. Lakoto je, kot pravi, potlačila do te mere, da se je pozneje, ko je pripovedovala o svojih taboriščnih izkušnjah, ni več spomnila.

min pa z njo povezana kognitivno-psihična konstrukcija, ki mora najprej postati zavestna, da se jo lahko sporoča, ubesedi. Ilustrativna v tem sklopu so tudi razmišljanja Gebharda Ruscha (1987: 346): »[N]aši spomini nam ne povejo, da in kaj smo doživeli, temveč nam naredijo – v pojmih naših zmožnosti za občutenje in ozavedenje – »dostopne« tiste kognitivne strukture, ki so v poteku naših interakcijskih zgodb nastale v našem živčnem sistemu. [...] Iz tega razmisleka pa še izhaja, da so zgodbe, ki jih iz spomina pripovedujemo o lastnem življenju, sicer zgodbe o nezamenljivem individualnem življenju, da pa ne morejo biti življenske zgodbe, za katere jih imamo.«

NARATIVNOST SPOMINJANJA

Pomembno mesto v razpravah o memoriji in spominu imajo teorije socialnega konstrukcionizma, ki pa so si kljub odgraditvi od (kognicijskoteoretskega) konstruktivizma, h katerim gre kot vodilne teoretike prišteti tudi zgoraj citirane Humberta K. Maturano, Francisca J. Varelo, Siegfrieda J. Schmidta in Gebharda Ruscha, bližji kot se zazdi (gl. Richards 1995). Konstrukcionisti predpostavljajo, da spomin ni zgolj kognitivna operacija, v kateri se določenim kompleksnim nevronalnim procesom pripisuje ozaveščevalni pomen, temveč tudi in zlasti proces, ki je neločljivo povezan z narativnostjo spominjanja. Središčna predpostavka Kennetha Gergena (1988; 1998), inavguratorja socialnega konstrukcionizma, se glasi: Ustvarjamo same sebe in svet s tem, da narativno-interpretativno gradimo sebstvo, ki daje celosten smisel (nenazadnje tudi zato, ker je svet pozne moderne svet, v katerem ne doživljamo več izkušnje varnega občutka sebstva in kjer se z identiteto povezuje dvom in negotovost). Spominjanje na osebno preteklost je vpeto v »narativno identiteto« (Paul Ricoeur), katere logiko povnanja avtobiografija (prim. Bruner 1991, 1998); diskurz avtobiografije organizira pretekle dogodke iz življenja osebe v smiselno celoto. Bolj ko je zgodba strukturirana, bolj se zdi osmišljena in konsistentna. In zdi se, da ima ta težnja po strukturaciji svojo skupno korenino v biti sami, v težnji po (pre)živetju.

Ni naključje, da so številni preživeli in njihovi potomci svoj spomin na taboriško izkušnjo razkrivali s pomočjo kronološko zasnovane naracije, ki povezuje preteklost s sedanjostjo. Kot da bi hoteli ustvariti in perpetuirati »identiteto«, neke vrste zaščitni kokon, ki filtrira mnoge nevarnosti, ki bi sicer ogrožale integriteto sebstva ali čut za kontinuiteto obstoja. »Funkcija spomina je, da se z njim lahko prepoznavamo kot enkratno bitje, ki je obstajalo in obstaja še naprej; spomin povezuje našo osebnost,« sta na vprašanje o smislu spomina zapisala brata Jean-Yves in Mark Tadié (1999: 11). Anthony Giddens (1991) govori o »prečnici jaza«, ki veže posameznikovo sedanjost z reinterpretacijami njegove preteklosti in projekcijami ciljev v prihodnosti. Ravno spomin v slehernem trenutku omogoča bodisi naključen, spontan bodisi zavesten in metodičen priklic psihičnih inscenacij in

predstav, ki – z večjo ali manjšo mero izbrisov, predelav in fikcijskih nadomestkov – upodabljajo oziroma reaktivirajo pretekla doživetja, vrednote, znanja, veščine, predvsem pa nekdanje čustveno-doživljajske in spoznavne perspektive nase in na druge.

Vse raziskave o zmožnosti avtobiografske memorije izpričujejo, da ta preteklosti nikdar ne ohranja ali odslikava tako, kakor je bila prvotno doživeta (kaj šele tako, kakor se je »dejansko« dogajala) (gl. npr. Conway 1997; Schacter 1995). V tem smislu se dogaja tudi selektivni, konstruktivni in aktivni proces dostopa do informacij o dogodku ali doživetju, ki je bilo že selektivno kodirano, delno pozabljeno in na razne načine preoblikovano. Ta proces se oblikuje vzporedno z aktualno situacijo, v kateri se spominjamo. Kognitivne in psihoanalitične teorije memorije poudarjajo, da so neprijetne, zastrašujoče, boleče, a tudi neoprijemljive in nedoločljive izkušnje podvržene potlačitvenim procesom, pozabi, izrinjanju iz zavesti, transformaciji in preinterpretaciji.

Na splošno teži proces spominjanja k ustvarjanju vzorcev, tako da ne moti ustaljenih shem in predpostavk. To velja tudi in mogoče še posebno za tisti del preživelih, ki so nas soočili z izoblikovanimi zgodbami, ki jih poznamo že iz njihovih prejšnjih zapisov ali pričevanj. Kot da bi jih z večjo ali manjšo enotnostjo in stalnostjo aktivirali in priklicevali v zavest. Strah, da bi tako imenovani »neprostoVOLJNI spomini« ne stopili na površje, je lebdel v zraku in vsaj dva intervjuvanca sta se opazno trudila, da bi se jim ubranila. Vzbujača sta vtis, kot da bi vse, kar sta hotela povedati o svoji ekstremni travmatski izkušnji, »nadzorovala«, kar sugerira tudi njuna tematska razporeditev govorjenih tem brez tematskih preskokov ob hkratnem časovnem nizanju dogodkov. Vsako vprašanje, o katerem se je zazdelo, da utegne to premočrtnost zamajati, je bilo ali navidez preslišano ali pa (obojestransko) občuteno kot neprijetna napetost, ne pa kot spodbudni dražljaj. Pomenljiva v tem sklopu je ugotovitev Mirjane Ule (2005: 110): »Ko pripovedovalec pove enkrat zgodbo o sebi, potem ta postane konstitutivna za njegovo življenje.« In zdi se, da to velja še posebej za »taboriščno zgodbo«, oziroma za pripoved, ki se nanaša nanjo. Seveda pa so bile te pripovedi nemalokrat podane tudi delno ali povsem fragmentarno, da so vznemirjale s svojim še-ne, s svojo nedovršenostjo (v nekaterih pripovedih je bilo na primer veliko tematskih preskokov, teme pogosto niso bile izpeljane, ampak le nakazane, določeni elementi zgodb so se vztrajno ponavljali itd.). In končno, da jih je – podobno kot navidez koherentne zgodbe – označevala ne-indiferenca ali nemir ter strah pred »padcem v brezno«. Če diskurz izgubi svoj kontekstualni horizont v narativnosti, potem je ogrožena smiselna raba jezika oziroma komuniciranja. In obratno, če narativnost izgubi svojo zvezo z diskurzom, z živo govorico, potem so govorečim subjektom spodmaknjena tla pod nogami (Ule 2005: 113).

Podmena, ki jo tu ponujamo, je, da pripoved ali zgodba sama po sebi ni realna objektivna kategorija, temveč konstrukcija, ki je korelativna z mislijo in določen dogodek ali spomin nanj vedno subjektivno, ne pa »avtentično« odraža. Treba pa je dodati, da je ta interpretacija vedno tudi kulturno, in širše, družbeno posredovana. »Imeti spomin na«, pomeni sodelovati v kulturnem izročilu, pravi Kenneth Gergen (1998: 191). Govoriti o svoji preteklosti pomeni vstopiti v tradicijo jezika, za katero veljajo pravila dobro oblikovanih zgodb. Siegfried J. Schmidt (1991: 39) govori o »pripovednih družinah«, ki so zanj ekvivalent izraza »kolektivna memorija«. Pripovedne družine so dikskurzivni konstrukti, prek katerih se ljudje umeščajo v kompleksno družbeno dinamiko, hkrati pa tudi konstrukti oziroma interpretativni okviri, ki urejujejo in usklajujejo socialno komunikacijo ljudi prek njihovih pripadnosti oziroma družbenih vlog. V tem smislu reprezentira kolektivna memorija zgodovinsko zrasle »makro-strukture« relativno homogenih socialnih skupin – pri čemer je homogenost predpostavljena kot produkt socializacije ter »skupnost-tvornih« učinkov medijsko posredovanih komunikacij – in s tem prostor, ki vpliva na oblikovanje raznolikih, med seboj kompatibilnih subjektivnih pozicij.

DRUŽBENI OKVIRI MEMORIJE IN SKUPINSKOST (MAURICE HALBWACHS)

Že kar na začetku knjige *Družbeni okviri memorije* (1925/1985: 21; gl. tudi Kramberger 2001: 233) Halbwachs zapiše trditev, ki zakoliči njegovo intelektualno zapuščino, nakazuje pa tudi temeljne značilnosti ne le organske, ampak tudi zunajorganske distinkcije med memorijo in spominom: »Obstajajo kolektivna memorija in družbeni okviri memorije [...] in v tolikšni meri, kolikor se našemu individualnemu mišljenju uspe namestiti v te okvire in se udeležiti te memorije, se je zmožno spominjati.« V svoji klasični fenomenološki raziskavi Halbwachs (1950/2001: 52) nadalje poudarja, da je nosilec kolektivne memorije sicer »skupek ljudi«, da pa se kljub temu spominjajo le posamezniki: »Prav radi bi dejali, da je sleherni individualni spomin en pogled na kolektivno *memorijo*,⁶ da se ta pogled spreminja glede na mesto, ki ga zavzemam v njej.« Jan Assmann, ki je ob Aleidi Assmann med vodilnimi sodobnimi raziskovalci kulturne memorije, v obravnavi Halbwachsovih del ontologijo memorije in spomina še jasneje določa. Upravičeno trdi, da je za Halbwachsa »subjekt memorije in spomina vedno posamezni človek, vendar je odvisen od 'okvirov', ki njegov spomin organizirajo« (J. Assmann 1999: 36). Ti »okviri« izpričujejo precejšnjo analogijo s procesom, ki ga Erving Goffman imenuje »uokvirjanje« oziroma *framing*.

6 V izvirnem slovenskem prevodu je beseda *memorija*, ki jo poudarjamo s krepko pisavo, prevedena kot »spomin«.

Vzemimo primer velike spominske slovesnosti preživelih taboriščnic, ki ga je septembra 1975, 30 let po osvoboditvi, v Fiesi organizirala tedanja predsednica slovenskega taboriščnega odbora ženskega koncentracijskega taborišča Ravensbrück, Sonja Lapanje Oblak. Šlo je za prvo srečanje vseh internirank omenjenega taborišča ter njegovih številnih zunanjih taborišč – podružnic, med katerimi je bilo tudi dekliško koncentracijsko taborišče Uckermark (Kavčič 2005: 170). Doživetje srečanja jih je prevzelo do te mere, da je v naslednjih letih spodbudilo nadaljnja spominska srečanja, ki se od leta 1991 odvijajo letno in so se vanje vključile še nekdanje taboriščnice iz drugih taborišč, še posebno Auschwitz.⁷ Srečanje v Fiesi je bilo odločilno, da so se začele nekdanje interniranke taborišča Uckermark srečavati tudi kot samostojna skupina. Na iniciativo koroške Slovenke, ki sem jo v sklopu raziskovalnega projekta – skupaj z njenim možem, s hčerko ter z vnukinjo – tudi intervjuvala, so se prvič srečale oktobra 1976 v Železni Kapli, nato v Mariboru in v drugih krajih. Četudi se v poznejših letih niso več srečavale kot samostojna skupina, so se letnih spominskih srečanj udeleževale tako, kot da bi – bodisi posamič bodisi v dvoje, troje ali v več – še naprej doživljale njen impulz in ostajale v stiku z njim: »Ja, tam kjer skup pridemo, pa se kušujemo [poljubljamo], pa držimo, pa ...«.

Nekdanje mlade interniranke taborišča Uckermark, so imele in – v kolikor še živijo – imajo skupen referenčni okvir, ki ga sestavljajo vse tiste osebe, pripetljaji, režimi, strukture, vzdušja itn., povezani s skupnim bivanjem v »lagerju«. Delci s tega referenčnega področja, ki jih doživlja vsaka prek svojega zornega kota in jih tako tudi podoživlja, tkejo kolektivni spomin »sotrpink« samo prek njihove interakcije, prek medsebojnih pogovorov, pripovedi, pričevanj, odkrivanja dokumentov in podob, ki pričajo o človečnosti na meji bivanja med življenjem in smrtjo,⁸ a tudi prek ogledovanja fotografskega gradiva iz njihovega življenja po letu 1945, ali takšnega, ki jih je opozarjal na ohranjene otočke preteklosti, tako da so se čutile prenesene v predvojni čas – v krog staršev, starih staršev, bratov, sester, skupino nerazdružljivih prijateljic, člani društva, v katerem so pred vojno delovale ipd. Takšen kolektiven spomin drži skupino skupaj, ustvarja njeno kohezijo.

Za spominjanje »ni treba, da so navzoči drugi ljudje, ki so ločeni od nas: zmeraj nosimo s seboj in v sebi nekaj [nezamenljivih] oseb« (Halbwachs 1950/2001: 24). Drugi ljudje se spominjajo skupaj z nami. Še precej več, pomagajo nam, da si jih [spomine] prikličemo. Halbwachs sam to ponazarja s prikazom sprehoda skozi London (ibid.: 24–25).

⁷ Med drugo svetovno vojno je bilo v koncentracijska taborišča poslanih okoli 22.000 Slovenk, predvsem v Ravensbrück in Auschwitz.

⁸ Na misel mi prihaja fotografija nekdanje deportiranke Eme Tul iz oktobra 1945. Njen obraz izžareva zadovoljstvo, glavo pa pokriva ruta; bila je brez las zaradi posledic tifusa (Tul 2003, gl. fotografsko prilogo).

Halbwachs zavrača vsako notranjo strukturo in dinamiko memorije. Proti Sigmundu Freudu in Gustavu Jungu, ki ju verjetno ni poznal, je postuliral, da je človek prav v svojem nezavednem, kakor se izraža v sanjah, najmanj kolektivno pogojen in najbolj individualen, medtem ko sta njegova zavest in zlasti njegova memorija prežeti z *représentations collectives*, ki jih posameznik v poteku medčloveških komunikacij ponotranji (Assmann 2002: 7). Odklanjal je predpostavke o biološki dednosti vsebin memorije, ki so bile v 19. stoletju dokaj razširjene. Tudi najbolj osebni spomini se po Halbwachsu oblikujejo le s komunikacijo in z interakcijo znotraj družbenih skupin. Kar pa Halbwachsa v tem sklopu prvenstveno zanima, ni narativnost spominjanja, temveč povezava med skupinsko pripadnostjo in memorijo. »Halbwachsova poanta je bila v tem, da je trdil, da je z živeto pripadnostjo, ki pogojuje, kot kdo se spominjamo (kot otrok teh staršev, kot preživeli te etnično stigmatizirane skupine ...), tesno povezana tudi vsebina spomina« (Liebsch 1995: 272).

Halbwachsa tudi ne zadeva očitek Fredericka Bartletta (1932/1995: 294–300), da družbene skupine pomnijo na enako dobeseden način, kakor se spominjajo posamezniki, in ga pri tem obsodil, da je predlagatelj ideje neke abstraktne *group mind*, torej memorije kot nadosebne instance. Dejstvo je, da Halbwachs primarno poudarja, da se tudi »memorija skupine uresničuje in razodeva v individualnih spominih« (Halbwachs 1925/1985: 31; 1950/2001: 52), kar pomeni, da ni locirana zunaj subjektov. Šele prek individualnih aktov spominjanja je po njegovem mogoče dobiti dostop do kolektivne memorije. Pomenljivo je, da Halbwachs te akte spominjanja – ne da bi eksplicitno na to opozoril – povezuje s procesi aktiviranja kognitivnih struktur, ki jih ni mogoče videti ločeno od nevrofizioloških procesov. Tako denimo govori o individualni memoriji kot o »registrirni napravi«, ki lahko »znova zavibrira na enak način kakor nekoč« (Halbwachs 1950/2001: 52, prim. tudi Halbwachs 1950/1985a: 32 [= nemški prevod izvirnika]). Spomini so v tem sklopu vedno vgrajeni v komunikativne kontekste transmisije (življenjskih zgodb, izkušenj, običajev, sposobnosti itd.). Kot taki stojijo tudi v prostoru virtualnih skupin oziroma adresatov.

REKONSTRUKTIVNOST SPOMINJANJA

Z nanašanjem na skupinskost/i pa je tesno povezana nadaljna značilnost kolektivne memorije, namreč njena rekonstruktivnost. Proti Marcelu Proustu, vendar brez omembe njegovega imena, je Halbwachs trdil, da preteklosti v memoriji nikdar ni mogoče ponovno najti (*retrouver*), temveč jo je mogoče vedno le ponovno zgraditi oziroma rekonstruirati (*reconstruire*) (J. Assmann 2002: 7). Ta rekonstrukcijski proces se kljub dejstvu, da posega v preteklost, dogaja *hic et nunc*. Spomini so verzije preteklosti, ne pa njene odslikave. Možni pa so, kot vztraja Halbwachs, le znotraj referenčnih družbenih okvirov, ki posameznike šele umeščajo v neke zelo

specifične odnose do sebe, sveta, preteklosti soljudi in podobno. Ti referenčni okviri vsebujejo »imperative družbe sedanjosti« (Halbwachs 1925/1985: 158), kar pomeni, da jih vedno zaznamuje določena odvisnost od realnega konteksta operacij družbene hegemonije. Spominjamo se, tako Halbwachs, vedno v sedanjosti in pod pritiskom družbe, kar pomeni, da prilagajamo preteklost vsakokratnim aktualnim pogojem, stereotipom in željam.

Zanimivo je, da za Halbwachsa ne obstajajo objektivacije preteklosti. Če preteklost ni več prisotna v memoriji živečih posameznikov, temveč je eksternalizirana ali »objektivizirana« v besedilih in drugih simbolnih oblikah, potem je to zanj izročilo, ki ni več združljivo z memorijo (J. Assmann 2002: 9). Vzrok za to držo je treba iskati v tem, da Halbwachs pri svojih teorizacijah o kolektivni memoriji postavlja v središče pozornosti ustni govor. »Živa zgodovina« (Halbwachs 1950/2001: 70) je doživljana prek vsakodnevnih interakcij s sodobniki in to predvsem prek ustne komunikacije. Podrobnejši vpogled v knjigo *La mémoire collective* nadalje razkrije, da je Halbwachs kljub drugačnim trditvam (gl. J. Assmann 2002: 8) vendarle dovzeten tudi za idejo memorije, ki je objektivizirana v »zapisani zgodovini«, še zlasti v literarnih dokumentih (sem prišteva zlasti memoare, avtobiografije, biografsko obarvane romane), ki delujejo kot engrami ali sledi, ki se jih prenaša v sedanost še tedaj, ko denimo nobenega med družinskimi člani – ali, če se navežemo na zgoraj citirani primer – nobene med »uckenmarškimi dekleti« ne bo več: »Kljub temu vzemimo, da morebiti ni ne nekdanjega okolja ne stanja mišljenja ali senzibilnosti, od katerih se ne bi ohranile sledi, skratka tisto, kar je potrebno, da ga začasno poustvarimo« (Halbwachs 1950/2001: 71).

Tukaj se Halbwachs navezuje – podobno kot Freud – na Platonovo prisposobo o (voščeni) tabli, ki so jo prekrile »nove pismenke«. Tablo konotira z bakrorezi, s slikami in z literarnimi deli, in meni, da je z njihovo pomočjo mogoče oživiti in rekonstruirati nekdanje okolje in vzdušje. Ob umetninah in knjigah pa naj bi preteklost v današnji družbi pustila tudi sicer »precej sledi, kdaj pa kdaj vidnih, ki jih zaznavamo tudi v izrazu likov, v videzu krajev in celo v načinih mišljenja in čutenja, ki jih nezavedno ohranjajo in reproducirajo nekatere osebe in nekatera okolja« (Halbwachs *ibid.*: 72). Halbwachs dodaja: »Ponavadi nanje nismo pozorni. Vendar je dovolj, da se pozornost usmeri k tej strani, pa že opazimo, da moderne navade temeljijo na starih plasteh, ki molijo izpod njih na več kakor enem koncu« (*ibid.*). To pa pomeni, da nekatere poteze preteklosti izginjajo, druge pa se kažejo glede na točko, odkoder jo gledamo, se pravi glede na nove razmere, v katerih se nahajamo.

Italo Svevo, ki naj bi bil Halbwachsovimi stališči kot tudi stališči Halbwachsovega učitelja Henrija Bergsona seznanjen, je ta pojav opisal z naslednjimi besedami: »Preteklost je vedno nova. Nenehno se spreminja, tako kot poteka življenje. Njeni deli, o katerih se je zdelo, da so utonili v pozabo, so priplavali spet na površje,

drugi spet so se usedali, ker so bili manj pomembni. Sedanjost dirigira preteklosti kot članom orkestra. Ona rabi te tone in nobenih drugih. Tako se zdi preteklost enkrat dolga, drugič kratka. Enkrat zazveni, drugič umolkne. V sedanjosti učinkuje le tisti del preteklega, ki je določen za to, da jo osvetli ali zatemni» (Svevo 1959: 467; gl. tudi 16–17).

Meje umetnosti in literature kot medij spominjanja na živeto zgodovino so za Halbwachsa dosežene tedaj, ko reprezentacije, ki so v njih zajete, ni več mogoče priključiti na referenčne okvire sprejemalcev, se pravi, če je živa vez med preteklostjo in sedanjostjo dokončno pretrgana. Te vezi po njegovem ni več mogoče znova vzpostaviti: »Toda kako poustvariti kolektivne mišljenjske tokove, ki so dobili zagon v preteklosti, ko pa nam je dostopna zgolj sedanjost« (Halbwachs 1950/2001: 86)?

Treba pa je poudariti, da je Halbwachs v svoji zadnji knjigi *Legendarna topografija evangelijev Svete dežele* (1941; gl. nem. prevod 2003), ki je izšla še za časa njegovega življenja, to ločnico med *mémoire vécue* in *tradition* zmeščal in pojem memorije apliciral celo na spomenike in simbolike vseh vrst – kar pomeni, da ga ni več povezoval zgolj z njegovimi biološkimi nosilci. V pričujoči knjigi na podlagi romarskih itinerarijev opisuje krščanske kraje memorije v Sveti deželi in pokaže, kako zelo so teološke predpostavke določale bizantinsko in zahodno politiko spominjanja. Od njegovega nastavka vodi direktna linija tako k Pierru Noraju, ki je koordiniral prve raziskave o sodobnih krajih memorije, *lieux de mémoire*, ki dosejajo medtem pravi »boom« (gl. Jurić Pahor 2006), kot tudi o različnih raziskavah komunikativne in zlasti kulturne memorije, ki jih pionirsko sooblikujeta zakonca Jan in Aleida Assmann.

KOMUNIKATIVNA IN KULTURNA MEMORIJA; POJEM GENERACIJE IN TRANSGENERACIJSKOSTI

Središčna predpostavka koncepta Jana in Aleide Assmann je pojmovno razlikovanje dveh registrov kolektivne memorije. Ta, v številnih potezah Halbwachsu zavezani teoretski nastavek, izhaja iz predpostavke, da obstaja kvalitativna razlika med kolektivno memorijo, ki temelji na zgodovinskih izkušnjah, in živimi spominini znotraj individualnih biografij, prenaša pa se prek vsakdanjih pogovorov in pripovedovanja, ter kolektivno memorijo, ki se opira na dogodke v neki davni ali tudi manj davni preteklosti, posreduje pa prek simbolno zgoščenega tradicijskega kodiranja, na primer obredov, plesov, recitacij, komemoracij, ki se navezujejo na kulturno oblikovane, bolj ali manj ceremonializirane geste in prakse. Jan Assmann (1988: 10–17; 1995; 1992/1999: 48–66) in Aleida Assmann (1999a: 36–52; 2002; 2006: 21–61) temu ustrezno govorita tudi o komunikativni in kulturni memoriji, pri čemer velja dodati, da Aleida Assmann v svojih novejših razpravah namesto

pojma komunikativna memorija uporablja pojem socialna memorija, ki pa temelji, kot vztraja, na relacijskosti komuniciranja. Distinkcijo med komunikativno in kulturno memorijo bi nekoliko podrobneje lahko takole zajeli:

Značilnost komunikativne memorije je, da nastaja v okolju prostorske bližine, bolj ali manj rednih medsebojnih odnosov, skupnih življenjskih oblik in deljenih izkušenj. Njen časovni horizont je omejen, kar pomeni, da je bistveno določen z menjavo generacij. Traja toliko časa, kolikor sobivajo tri, včasih tudi štiri ali celo pet generacij, ki tvorijo izkustveno-doživljajsko, spominsko in pripovedno skupnost, to, čemur pravi Halbwachs (1950/2001: 69) »živa vez med generacijami«. Ta trigeneracijska memorija se po 80 ali 100 letih razkroji, da bi v fluidni menjavi spominov naredila prostor prihodnjim generacijam. Ali, kakor je dejala moja intervjujska partnerka, ki je preživela dekliško koncentracijsko in pozneje tudi uničevalno taborišče Uckermark (gl. intervju 42-Ž-1929-1G idr.): »Ampak vsako leto je nas manj. [...] Tud, tud med nam, med nam, mladimi.« Aleida Assmann (1999a: 37) zato komunikativno memorijo enači tudi s »kratkotrajno memorijo družbe«.

Aleida Assmann (2006: 26–27; 2006a: 18–22) nadalje opozarja, da obstaja poleg pojma »generacija«, ki se uporablja v sorodstveno-družinskem kontekstu in označuje faze zaporedne genealoške linije (generacija starih staršev, staršev, otrok), še pojem »družbena generacija« kot oznaka za ljudi, ki pripadajo istemu zgodovinsko socialnemu prostoru in imajo skupen sistem predelave doživljajev in izkušenj in s tem skupne ali podobne drže, življenjske stile in nazore. V tem pomenu je pojem prvič uporabil Karl Mannheim v svoji temeljni razpravi *Problem generacij* (1928). Aleida Assmann (2006a) se sklicuje nanj, ko poudarja, da se pripadniki posameznih generacij, ki so v točno določenem obdobju doživeli ključno zgodovinsko izkušnjo, preoblikujejo v relativno homogene družbene skupine. Avtorica govori tudi o »generacijskih identitetah« (ibid.: 17–22) in dodaja, da se te oblikujejo predvsem skozi generacijska trenja in izpostavljanja medsebojne drugačnosti. Ta potreba po distinkciji pa naj ne bi bila toliko značilna za starejšo ali srednjo generacijo kot zlasti za mlado. Čeprav Karl Mannheim tega aspekta ni izrecno tematiziral, pa je vendar tako, da misel tudi njega napeljuje prav na mladino, ko govori o generacijah. Postavlja se vprašanje, zakaj?

Podrobnejši vpogled v tematiko kaže, da je pojem mladina od 19. stoletja z nacionalnimi in drugimi »preporodnimi« gibanji vse bolj pridobival na pomenu. V prvi tretjini 20. stoletja, še zlasti pa po prvi svetovni vojni, skoraj ni bilo več pojma, ki bi bil v politični kulturi, pa tudi v politični subkulturi in kontrakulturi zlasti srednjeevropskih urbanih središč, na primer Berlina, Prage in Dunaja, pa tudi Ljubljane in v še večji meri Trsta (gl. Tomc 1989: 46–67; Pahor 2004: 177–188), globlje zasidran kot prav pojem mladina. Mladina je bila pojmovana kot utelešenje upov v boljšo prihodnost, pa tudi kot upanje in/ali strah vzbujajoč porok za radikalno spremembo družbenih in kulturnih sistemov: *Mit uns zieht die neue*

Zeit / *Z* nami koraka nov čas se glasi pesem Hermanna Claudiusa iz leta 1916, ki so jo prepevale »potepuške ptice« ali *Wandervögel*,⁹ iz gibanja, ki so ga sestavljali zvečine srednješolci, je izšlo več akcijskih, političnih gibanj mladih. »Vidim: *novi* fantje, *nova* dekleta – *nove* družine – *nov* rod«, je v katoliškem glasilu *Križ* leta 1928¹⁰ zapisal tedaj 22-letni Niko Kuret (cit. v Tomc 1989: 175; poudarki so izvirni), Tržačan po rodu. List se je s svojim progresističnim socialnim utopizmom deloma precej močno približeval svetovnonazorsko sicer nasprotnemu krogu revije *Mladina* (1924–28), katere sourednik in idejni vodja je bil Srečko Kosovel.

»Mlada generacija« je bila dojeta kot prelomna kategorija, ki bolj kot katerakoli druga zaobjema kompleksne družbene transformacije, tako v njihovi časovni kot tudi v njihovi duhovni dinamiki. Njen intenzivni, skorajda prekipevajoči zagon, o katerem se je zazdelo, da predstavlja »absolutni novum«, ki lahko vedno znova vznikne in »nikoli ne zamre«, ni črpal, kot se znanstveni misli kaj rado zazdi, samo iz kolektivnega izkustvenega horizonta modernih preobrazbenih procesov (na primer Keniston 1968; Schröder 1995), temveč tudi in verjetno zlasti iz triumfa upanja nad travmatskimi izkušnjami, ki jih je povzročila prva svetovna vojna, ta »prakatastrofa stoletja« (George F. Kennan). Grozote svetovne vojne so vodile do pretresa vseh dotodanjih gotovosti. Neskladje med realnostjo in hotenjem je bilo popolno, potreba po idealu »novega človeka« ter ponovni osmislitvi družbe globoko občutena (Wildt 2005; Luthar 2000; Novak-Popov 2005). To je veljalo tudi za čas v in po fašizmu in nacizmu, ki so ju spremljali masovni akti nasilja in dehumanizacije, genocidi in siceršnji »zločini proti človeštvu«. Čeprav se je zdel odrešilni princip po grozotah prve svetovne vojne v umetnosti in literaturi še predstavljal, tega po drugi svetovni vojni ni bilo več mogoče trditi. Umetnost in literatura sta bili »v vsakem oziru proti-odrešilni – nespravljivi sami s seboj in z grozo, ki sta jo skušali reprezentirati« (Young 2001: 43).

To velja tudi za slovensko književnost, ki se je ob tipizirani »graditeljski literaturi« izpričevala v razjunačenju smrti in premikih na eksistencialno in ontološko raven dojemanja (npr. Janez Menart [1929–2004], *Vojne slike*, 1951; Kajetan Kovič, [1931–], *Bela pravljica*, Dane Zajc [1929–2005], 1951, *Jalova setev*, 1957; *Požgana trava*, 1958). V mnogih novih oblikah se je »smrt nato v šestdesetih in posebno v

9 Pesem ima tudi sloves popularne »delavska himne«. Nemški socialdemokrati so jo peli vse tja do devetdesetih let 20. stoletja. Pomenljivo je, da je Hermann Claudius leta 1933 postal član Pruske Akademije znanosti in umetnosti in še istega leta podpisal lojalnostno zaobljubo Hitlerju. Zlasti v tretjem rajhu, pa tudi pozneje, je bil deležen številnih literarnih nagrad.

10 Pomenljivo je, da so številni časniki, ki so obstajali pred ali ob krščanskosocialnem glasilu *Križ* (1928–30), ki ga je leta 1928 urejal Edvard Kocbek, že v naslovu izpričevali pojem mladina: npr. *Mladina* (1924–28) oziroma *Svobodna mladina* (1928–29), ki sta bila blizu masarykovstvu in jugoslovanski »preporodovski« misli; *Novi rod* (1921–1926), liberalno usmerjeni list, ki je izhajal v Trstu; *Proletarska mladina* (1923); *Mladi junak* (1924–34), list, ki je »spodbujal k zdravemu življenju in vedremu razpoloženju«; *Omladina* (1929/30), glasilo društva Jadran, *Mladi plamen* (1930–34), list radikalnega krila Krekove mladine (glej Kobe 1993: 177–179).

sedemdesetih letih uvrščala med osrednje teme slovenske književnosti« (Paternu 2001: 212). Ugotovitev podkrepujeta tudi literarna zgodovinarja France Bernik in Marjan Dolgan (1988: 308), ko glede na slovensko vojno pripovedno prozo pišeta, da se je ta od začetka sedemdesetih let začinjala opazno, to je skupinsko in ne zgolj individualno, razlikovati od predhodne vojne proze, še posebno od »velikih tekstov«; njen poudarek je na osebnem doživljajskem izkustvu, uperjenosti v notranjo, intimnejšo stvarnost spominskega sveta ter na subtilnem razmerju med človekom – posameznikom in zgodovino/vojno. Gre za razvoj, ki ga izpričujejo že citirani literati Menart, Kovič in Zajc ali tudi Pavle Zidar (1932–1992), Peter Božič (1932–; med vojno so ga s starši izgnali na prisilno delo v Breslau, danes Wrocław), Vladimir Kavčič (1932–) in Marjan Rožanc (1930–1990), ki jih kot primere navajata France Bernik in Marjan Dolgan (1988: 308).

Naj omenimo še Florjana Lipuša (1937–), ki je bil leta 1960 glavni pobudnik osrednje koroške slovenske literarne revije *mladje*; njen glavni urednik je bil do leta 1981. Leta 1963 je v njej pod psevdonimom Boro Kostanek objavil dramsko besedilo *Mrtvo oznanilo*, ki opozarja na usihanje in izginjanje slovenske narodne skupnosti, predstavlja pa v bistvu poskus obdelave dozdevno »stare slovenske travme«. Lipuševo dramsko delo je bilo še pred izidom v reviji *mladje* tudi uprizorjeno in smatrano kot močan znak upora »nove generacije mladih«, ki so težili po obuditvi ali izstopu iz klerikalizma, solzavega domoljubja, životarjenja, okamenelosti, »oklepa smrtnosti«, »pogrebne usode ljudstva«, z razbitjem klasičnih oblikovnih in estetskih norm ter šokom simptomatične vrste: »Samo mrtvaški glas bo zmogetel tako obuditev, ker je glas živega samo preplah« (Lipuš cit. po Paternu 1993: 174; gl. tudi 171–190; Haderlap 2001: 112–127). V romanu *Zmote dijaka Tjaža* (1972/1981,³ ki je imel velik odmev (v nemščino sta ga 1981 prevedla Peter Handke in Helga Mračnikar, v francoščino pa 1987 Anne Gaudu), je Florjan Lipuš združil osebno izpoved, zaznamovano z materino usmrtitvijo v koncentracijskem taborišču ter odhodom očeta v vojno, z ostro kritiko in satiro dane resničnosti, ki se »pod nenehnimi navali tragičnosti sproti pači v grotesko« (Kmecl 1976: 162). »Skupno sporočilo je na nek samosvoj način od daleč sorodno onemu, ki ga poznamo iz Kafke: človek je v takšnem svetu tuj sam sebi, sočloveku in slehernemu smislu; vse, kar smo, je mora, strah« (ibid.). Peter Handke (gl. Lipuš 1981: platnica) pravi o Tjažu, da gre za podobo, ki je v romanu dotlej še ni bilo: Tjaž je »'bitje, ki ga porivajo po veselju' (*kosmisches Geschiebse*) – 'potiskano bitje', toda 'kozmično'«.

Zanimivo je, da najdemo sorodno sporočilo tudi pri koroškem slovenskem pesniku Andreju Kokotu (1936–), nekdanjemu pregnancu taborišča Rehnitz, Rastatt in Gerlachsheim, ki je deloval zunaj mladjevske skupine in o katerem Denis Poniž (2001: 204) pravi, da se je verjetno najbolj radikalno od vseh slovenskih pesnikov iz začetka sedemdesetih odmikal od lingvizma (ibid.: 215), ki ga je v istem času razvijal velik del poezije v osrednji Sloveniji (Poniž 2001: 204).

Analogno pa naj bi veljalo tudi za liriko Miroslava Košute (1936–) (ibid.). Poezija obeh pesnikov razkriva potlačeno gonsko podlago simbolnega, omajuje vladavino enoznačnega označevalca in razpršuje avtonomijo subjekta, ki nastopa kot njuna nujna podlaga. V ospredje stopa »stvarnost nič«, ki je spojena s semiotičnim in opozarja na nezaščitenost, rahlo, ranljivo substanco jezika, na občutje popolne izvrženosti (iz občestva), a tudi na neustavljivo težnjo po »novem rojstvu«: »Bodi pesem / novega začetka. / Pokaži svoj nesmrtni dih« (Kokot, cit. po ibid.)!

Robert Jay Lifton (cit. v Starman 2006: 136) poudarja, da je za preživele iz koncentracijskih taborišč – in verjetno za vse, ki so bili neposredno izpostavljeni katastrofičnim izkušnjam druge svetovne vojne – značilno »védenje, ki ga preganja smrt«. Čeprav je bilo po prvi svetovni vojni še predstavljivo, da preteklost človeka ne vpliva na sedanost in da ne obstaja nič takega, čemur bi lahko rekli travmatska memorija¹¹ ali prenos/transmisija memorije na prihodnje generacije, se je to glede na izkušnjo druge svetovne vojne, še posebno *šoa*, v zadnjih nekaj desetletjih bistveno spremenilo.

Zgoraj navedeni slovenski pisatelji in pesniki to lepo ponazarjajo. Kar te literature družijo v relativno homogeno družbeno skupino, je prav generacijski vidik ali spominsko gradivo iz druge svetovne vojne, ki je po vsebini sicer različno, a je seglo v zavest in nezavedno omenjenih pisateljev v približno istem času, v času njihove zgodnje mladosti. Gre za zgodovinske skupinske fantazije, ki jih Lloyd de Mause (2000: 190–191) imenuje »psihorazred«. Psihorazred je skupnost ljudi, ki so imeli enak vzorec otroštva in imajo zato kot mladostniki ali odrasli podobno strukturo nezavednih fantazij in podoben vzorec spominov in zaznav. Nastanek novega socializacijskega tipa vodi do novega psihosocialnega razreda, ki slabi vzorce tolmačenj in zaznav prejšnjih psihorazredov in si aktivno prizadeva za ustvarjanje drugačnega, novega. Še posebno se je to izrazilo po letu 1960, ko so študentska protestniška gibanja prestopila okvire univerz in kolidžev in pretresla vse razvite družbe.

Tudi v Sloveniji je prišlo do študentskih uporov, pa čeprav z rahlo zamudo. V nasprotju z radiom in s televizijo je celo tisk, na primer *Tedenska tribuna (TT)*, spremljal mladinsko sceno. Včasih so novinarji *TT* vzeli mlade tudi v bran – demantirali so novico o obstoju domnevnega kluba samomorilcev, ki si ga je domislila politika, in različne govorice o jemanju mamil. Sicer pa je *TT* poročal tudi o manifestacijah študentskega gibanja, na primer o zasedbi Aškerčeve ali Filozofske fakultete (Tomc 1989: 118–119). Dejansko je bilo proti koncu šestdese-

11 »Skratka, neprijetni vidiki družbe od nekoč so pozabljeni, ker se prisilo čuti le tedaj, ko se jo izvaja, in ker se per definitionem neka pretekla prisila pač ne izvaja več« (Halbwachs 1925/1985, 159). Čeprav je Halbwachs svojo prvo veliko študijo o memoriji spisal po prvi svetovni vojni, v njej ne omenja travmatskih učinkov v sklopu družin in družbe.

tih ter ob začetku sedemdesetih let v Ljubljani mnogo samomorilcev, zlasti med mladino. Vrsta indicev govori za to, da teh samomorov ne gre pripisati toliko uporniški ali prelomni držji, kot občutju, ki ga lahko zlasti pri doraščajoči mladini pustijo nasilni, še zlasti pa množični pomori in/ali genocidni posegi zoper njihove starše. Takole se bere biografija Dušana Kermavnerja, katerega sin Aleš (1946–66) je kot dvajsetletnik položil roko nase in tako re-producirjal in »rešil« ponotranjene očetove »zlome«,¹² ki sta jih narekovala stiska in obup: »Na dveh sodnih procesih, 1931 in 1933, je bil zaradi komunističnega delovanja obsojen na pet let ječe, zaprt v Mariboru, Sremski Mitrovici in Lepoglavi. Med 2. sv. v. je bil konfiniran in interniran v Italiji (Ustica, Renicci), nato v nem. koncentracijskih taboriščih Flossenbürg in Buchenwald. [...] avgusta 1948 so ga aretiali, osumili sodelovanja z gestapom v taborišču in julija 1949 izpustili iz preiskovalnega zapora« (F.[ilipič] 1991: 55).

Viktor Blažič (1994: 139), roj. leta 1928 v Smolenji vasi v Sloveniji, katerega sin je v poznejših letih prav tako naredil samomor, se spominja: »Večkrat sva se s sinom pogovarjala o tisti razvpiti epidemiji samomora pri nas v šestdesetih letih. Takrat je izrazil presenetljivo misel, da najbrž nobeden od tistih, ki so to storili, ne bi vedel kaj določenega povedati o tem, zakaj je to storil. [...] Razlogov najbrž sploh ni, je govoril, in čutil sem, da mu to misel narekuje neko nam starejšim skrito, nerazumljivo razpoloženje njegove generacije. Potem, sem rekel, je prej verjetno, da je močnejše od tistih klasičnih razlogov nekaj, kar bi bilo mogoče samo približno izraziti nekako takole: manjka celo kaj takega, kar bi zbuvalo pristni revolt in ogorčeno kljubovanje, kaj šele da bi kaj nepremagljivega vabilo k življenju, da bi se človek takorekoč vsakodnevno ujel v ogrado življenjskih radosti, njegovo dramaturgijo in komedijantstvo. Nič ni rekel na to, samo njegov presunljiv pogled mi je povedal, da sem s to mislijo precej blizu njegovemu občutenju stvari, toda občutenju, ki ga on sam in najbrž tudi nobeden ne bi znal določno izraziti. Biti je moralo to nekaj težjega, kot to zmorejo izraziti zgolj besede.«

Očetje in/ali matere so pomembni prenašalci tega, čemur bi v navezavi na Freudovo psihoanalizo lahko rekli *Gefühlserbschaft*, »čustvena dediščina« (Freud 1913/1980: 161), ki ne poudarja zgolj, kot sociološke raziskave, generacijo kot »prelomno kategorijo« (Mannheim), temveč generacijo v njenem aspektu kon-

12 Taras Kermauner (2003: 148), sin Dušana Kermavnerja in brat Aleša Kermavnerja, očetove »zlome« takole opisuje: »Z letom 1929–30 se začenjajo Dušanovi zlomi; nekako se je obdržal do svoje smrti 1975, v nenehnem boju zoper samomor, ki se mu je večkrat zdel edini izhod iz brezupnega položaja, že na Dunaju v diplomatski službi leta 1947, sam mi je pripovedoval o tem, v povojnem zaporu 1949, o tem piše v sonetih iz tistega časa, pa par let pred smrtjo, ko sem ga na njegovo prošnjo povezal z Levom Milčinskim. Seveda mu ta z zdravili ni mogel pomagati, izvir trpljenja je bil globoko v njem [...].« Pomenljivo je, da Taras Kermauner vzroka za ta izvir ne vidi v skrajnemu nasilju ali »terorju osamljenosti«, ki mu je bil njegov oče leta in leta izpostavljen, temveč »v napačni veri iz mladostnih let [...], v kateri je vse stavil na revolucionarno akcijo proletariata«, pa čeprav dvomi, da je njegov oče v to akcijo v tridesetih letih še zares verjel: »[Z]di se, da se mu je ta vera lomila že tedaj. Zanesljivo pa ni verjel več vanjo 1947« (ibid.).

tinuitete. Gre za ugotovitev, ki vsebuje pomembne znanstvenoteoretske razlike. Psihoanaliza si je prisvojila pojem generacije – prvič preko razprav Judith S. Kestenberg (Bergmann idr. 1982/1998) o otrocih, ki so preživeli *šoa*h – in deducirala iz družinsko in individualnopsihološko usmerjenih nastavkov pojmovno teorijo, ki poudarja generacijsko transmisijo zgodovinskih izkušenj, vključno s procesi transferja. V središču tega koncepta potemtakem ni stara generacija (oziroma psihorazred), ki jo zamenjuje nova, temveč čustvena dediščina (Freud 1912–13/1980: 161), ki se prvenstveno nanaša na empirično opažanje, da starši (in stari starši) svoje travmatske izkušnje in njihove posledice nezavedno prenašajo na svoje potomce, to je zlasti otroke in vnuke, a tudi širše, na pripadnike generacijsko specifičnih enot.

Da bi omogočila povezavo med družinskim in družbenim razumevanjem generacije, je Ulrike Jureit (2005) vpeljala pojem »spominske skupnosti«. Njeno razumevanje spominjanja se pri tem zgleduje po Freudovi razpravi *Spominjanje, ponavljanje in predelava* (Freud 1914/1995). Freud v njej opisuje, kako se potlačene sploh ne spomnimo, temveč ga uprizarjamo. Ne reproduciramo ga kot spomin, temveč kot dejanje, ponavljamo ga, ne da bi vedeli, da ga ponavljamo. Čim večji je odpor, da se spomnimo potlačene, tem izdatneje uprizarjanje ali ponavljanje nadomesti spominjanje. Freud govori tudi o prisili k ponavljanju, ki (v procesu zdravljenja) nadomesti spodbudo za spominjanje ne le v osebni razmerju do zdravnika, temveč tudi v vseh drugih sočasni dejavnostih in razmerjih svojega življenja. In prav to velja tudi za odnose med generacijami.

Nobena generacija ni v stanju, da bi pomembne duševne procese skrila pred naslednjo generacijo (Freud 1912–13: 161). Ta pogosto citirana Freudova formulacija implicira, da so potomci neogibno vpleteni v »čustveno dediščino« svojih prednikov. Haydee Faimberg (1987) govori o »potisnjenju generacij druga v drugo«, Judith Kestenberg (1989) pa v navezavi nanjo o »transpoziciji«. Gre v bistvu za prenos konfliktnih, nepredelanih vsebin na potomce, pri čemer ne prihaja do dezidentifikacij z »notranjimi objekti« (gl. Krejci 2005), torej z notranjimi reprezentancami matere in/ali očeta, ki ostajajo tako še naprej delovansko relevantni, denimo kot travmatski introjekti.

Drugače od komunikacijske memorije, ki je tesno povezana z generacijsko memorijo in je ni mogoče misliti zunaj nevrofizioloških procesov, ki se navezujejo nanjo, je kulturna memorija od teh danosti neodvisna, kar pomeni, da ni primarno utelešena v čustveno-doživljajskih, kognicijskih in delovanskih možnostih družinskih in družbenih članov ter v organizaciji njihovih interakcij. Kulturna memorija je stvar institucionalizirane mnemotehnik, ki se navezuje na fiksne orientacijske točke v preteklosti, na primer na eksodus, in jih objektivira in preobraža v konkretnih stvaritvah (duha, fantazije, akcije) (gl. J. Assmann 1999: 52). V navezavi na kulturna semiologa Jurija Lotmana in Borisa Uspenskega bi lahko

govorili tudi o kulturi kot »nededni memoriji kolektiva«, ki se še posebej rada organizira okoli tistih enot, ki so jih od antike mnemotehniko imenovali *imagines agentes* in imajo veliko evokativno moč (Kramberger 2001: 253). Z njimi se vzpostavlja koherentnost ali »konektivna struktura« vsake kulture. Skupnosti jim pripisujejo pomembno tvorbo, iniciacijsko moč, podobno kakor v mitih izvora. Od vsega začetka so bili tesno povezani z »mnemotopi«, kraji memorije. Tudi iz del Mauricea Halbwachsa, še posebno zadnjega, ki se nanaša na »legendarno topografijo« Svete dežele, izhaja, kako pomembno vlogo igrajo v njem prostorske metafore. »Prostor je po Halbwachsu kraj označevanja, je prostor govorice. Struktura mesta, njegovi zidovi in druge arhitekturne enote so družbena govorica, ki družbi ustvarja iluzijo, da bo njena memorija trajna« (Kramberger 2001: 246–247). Sem gre prišteti tudi spomenike, med njimi sloviti berlinski »spomenik holokavstu«, ki je spodbudil eno med najbolj napetimi in dolgimi razpravami o spomeniškem poslanstvu. Arhitekt Robert Kudielka (2002: 13) se sklicuje na dvojno funkcijo spomenika, v vlogi posredovalca informacije o preteklosti po eni strani (»pričevanje«) in v vlogi posrednika med sedanostjo in prihodnostjo (»ohranjanje za zavest«). To je tudi edini način, s katerim lahko preprečimo, da bi bile žrtve izobčene v ritualu pozabljanja. Funkcija spomenika ni v tem, da bi preteklost prepustila simbolu, ampak v sprožanju memorije v povezavi z refleksijo o procesu obujanja spomina, ki poteka v odnosu do sedanosti.

Snov, ki se pomni prek kulturne memorije, je v primerjavi s tisto, ki je značilna za komunikativno memorijo in se oblikuje razmeroma ohlapno in spontano, strože oblikovana. Posredovana je prek ritualnih praks, niza spomenikov in artefaktov, ki se v tej ali drugi obliki navezujejo na mnemotope ter mehanizme obrednega in običajskega ponavljanja; sem gre na primer prišteti tudi ritualne komemoracije, kot so polaganje vencev, demonstracije, javni govori ali nacionalni prazniki. Šele z nastankom in razvojem komunikacijskih tehnologij, začeni od pisave in tiska tja do elektronskih medijev, je postala memorija vse bolj neodvisna od nevronalnih in psihičnih sistemov individualne memorije ter od ustnega izročila (denimo od danes ponovno aktualnega področja *oral history*, pa tudi od mitov, balad, povedk, v katerih se »arhaična« davnina srečuje z neposredno sodobnostjo). Hkrati označuje kulturna memorija razširitev celotne kapacitete memorije – torej nekakšen podaljšek memorije, ki presega meje človeka kot posameznika, generacij, nacij, časa in prostora.

LITERATURA:

- Assmann, Aleida (1999) *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck.
- Assmann, Aleida (1999a) *Drei Formen von Gedächtnis*. V Aleida Assmann in Ute Frevert: *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit: vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*, 35–52. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Assmann, Aleida (2002) Vier Formen des Gedächtnisses. V *Erwägen, Wissen, Ethik* (EWE), 2002/2, 183–238, s številnimi kritikami in repliko Aleide Assmann.
- Assmann, Aleida (2006) *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Verlag C. H. Beck.
- Assmann, Aleida (2006a) *Generationsidentitäten und Vorurteilsstrukturen in der neuen deutschen Erinnerungskultur*. Wien: Picus Verlag.
- Assmann, Jan (1988) Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. V Jan Assmann in Tonio Hölscher (izd.) *Kultur und Gedächtnis*, 9–20. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch. (Prevod: (1905/65) *Collective Memory and Cultural Identity*. New German Critique, 125–133).
- Assmann, Jan (1999) Formen kollektiver Erinnerung: Kommunikatives und kulturelles Gedächtnis. V isti *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, 48–65. München: Beck.
- Assmann, Jan (2000) *Der Tod als Thema der Kulturtheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Assmann, Jan (2002) Zum Geleit. V Gerald Echterhoff in Martin Saar (izd.) *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Konstanz, 7–12. UVK Verlagsgesellschaft.
- Bartlett, Frederic C. (1932/1995) *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bergmann, Martin S., Milton E. Jucovy in Judith Kestenberg (izd.) (1998) *Kinder der Opfer, Kinder der Täter. Psychoanalyse und Holocaust*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Bernik, France in Marjan Dolgan (1988) *Slovenska vojna proza 1941–1980*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Blažič, Viktor (1994) *Videnja*. Ljubljana: Mihelač.
- Baumann, Zygmunt (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

- Brown, Scott C. in Fergus M. Craik (2000) Encoding and Retrieval of Information. V Endel Tulving in Fergus I. M. Craik (ur.) (2000) *The Oxford Handbook of Memory*, 93–108. New York: Oxford University Press.
- Bruner, Jerome (1991) The narrative construction of reality. *Critical Inquiry* 1/1991, 1–21.
- Bruner, Jerome (1997) *Sinn, Kultur und Ich-Identität. Zur Kulturpsychologie des Sinns*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme, Verlag und Verlags-Buchhandlung.
- Bude, Heinz (1997) Generationen im sozialen Wandel. V Annette Lepenies (izd.) *Alt und Jung. Das Abenteuer der Generationen*. Deutsches Hygiene Museum Dresden. Frankfurt am Main in Basel: Stroemfeld Verlag.
- Conway, Martin A. (1997) Past and Present. Recovered Memories and False Memories. V Martin A. Conway (ur.) *Recovered Memories and False Memories*, 150–191. Oxford: Oxford University Press.
- Damasio, Antonio (1997) *Descartes« Irrtum. Fühlen, Denken und das menschliche Gehirn*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- DeMause, Lloyd (2000) *Was ist Psychohistorie? Eine Grundlegung*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Dörner, Dietrich in Elke van der Meer (izd.) (1995) *Gedächtnis: Probleme – Trends – Perspektiven*. Göttingen, Bern, Toronto in Seattle: Hogrefe-Huber.
- Echterhoff, Gerald in Martin Saar (izd.) (2002) *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses. Mit einem Geleitwort von Jan Assmann*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Echterhoff, Gerald in William Hirst (2002) Remembering in a Social Context. Conversational View of th Study of Memory. V Gerald Echterhoff in Martin Saar (izd.) *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses. Mit einem Geleitwort von Jan Assmann*, 75–101. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Eco, Umberto (1980) An Ars Oblivionalis? Forget it! V *PMLA* 3/1980, 254–261.
- F.(ilipič), F.(rance): Dušan Kermavner. V *Enciklopedija Slovenije* 5. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Faimberg, Haydée (1987) Die Ineinanderrückung (Telescoping) der Generationen. *Jahrbuch der Psychoanalyse* 1987/20, 114–142.
- Freud, Sigmund (1899/1977) *Über Deckerinnerungen*. Gesammelte Werke, 531–554. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

- Freud, Sigmund (1986) *Briefe an Wilhelm Fließ 1887–1904*. Jeffrey M. Masson (izd.). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Freud, Sigmund (1912–1913/1980) *Totem und Tabu*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Freud, Sigmund (1914/1995) Spominjanje, ponavljanje in predelava. *Problemi* 3/1995, 43–50.
- Gergen, Kenneth J. in Mary M. Gergen (1988) Narrative and the Self as Relationship. V: Leonhard Berkowitz (izd.) *Advances in Experimental Social Psychology*, 17–56. San Diego: Academic Press.
- Gergen, Kenneth (1998) Erzählung, moralische Identität und historisches Bewusstsein: eine sozialkonstruktionistische Darstellung. V Jürgen Straub (izd.) *Erzählung, Identität und historisches Bewußtsein*, 170–202. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Haderlap, Maja (2001) *Med politiko in kulturo. Slovenska gledališka dejavnost na Koroškem 1946–1976*. Celovec: Drava.
- Halbwachs, Maurice (1925/1985) *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Halbwachs, Maurice (1950/2001) *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis. (Nem. prevod: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer 1985a [11967]).
- Jureit, Ulrike (2006) *Generationenforschung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Jurić Pahor, Marija (2000) *Narod, identiteta, spol*. (Knjižna zbirka Smeri.) Trst: ZTT EST.
- Jurić Pahor, Marija (2004) Neizgubljeni čas: travma fašizma in nacionalsocializma v luči nuje po »obdobju latence« in transgeneracijske transmisije. *Razprave in gradivo – Treatises and Documents* 2004(44), 38–64.
- Jurić Pahor, Marija (2006) Memorija in spomin v času globalizacije. V: *80 let Inštituta za narodnostna vprašanja: Izzivi raziskovanja etničnosti in manjšin na začetku 21. stoletja*, (Razprave in gradivo – Treatises and Documents 2006/50–51), 160–183. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Jurić Pahor, Marija (2006a) Transgeneracijska transmisija »taboriščne izkušnje« in molk (s posebnim ozirom na primer Slovencev na Koroškem in v

- Furlaniji Julijski krajini). *Razprave in gradivo – Treatises and Documents* 2006/48–49, 100–123.
- Keniston, Kenneth (1968) *Young Radicals*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Kermauner, Taras (2003) Dušan Kermavner kot komunist v slovenski zgodovini ali Iz osnutka za življenjepis Dušana Kermavnerja. V isti *Dialogi* 5. *Eseji, pisma, portreti* [Elektronski vir]. Avber: samozaložba GolKerKavč (Rekonstrukcija in/ali reinterpetacija slovenske dramatike), 145–153.
- Kestenberg, Judith (1974) Neue Gedanken zur Transposition. Klinische, therapeutische und entwicklungsbedingte Betrachtungen. *Jahrbuch der Psychoanalyse* 1994/24, 163–189.
- Kmecl, Matjaž (1976) *Ta hiša je moja, pa vendar moja ni. Sodobna slovenska literatura na Koroškem*. Celovec: Društvo slovenskih pisateljev in Klub mladje; Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Ko[be], M[arjana] (1993) Mladinsko časopisje, 177–179. V *Enciklopedija Slovenije* 1993/7.
- Koukkou, Martha in Marianne Leuzinger-Bohleber in Wolfgang Mertens (izd.) (2007) *Erinnerung von Wirklichkeit. Psychoanalyse und Neurowissenschaften*, 1. in 2. del. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Kokot, Andrej (1996) *Ko zori spomin. Otroška doživetja v pregnanstvu*. Celovec: Drava.
- Kramberger, Taja (2001) Maurice Halbwachs in družbeni okviru kolektivne memorije. V Maurice Halbwachs, *Kolektivni spomin*, 211–258. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Krejci, Erika (2005) Innere Objekte. Über Generationenfolge und Subjektwerdung. Ein psychoanalytischer Beitrag. V Ulrike Jureit in Michael Wildt (izd.) *Generationen. Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs*, 80–107. Hamburg: Hamburger Edition.
- Kudielka, Robert (2003) Das falsche Gewicht der Betroffenheit. *Freitag*, 5. 9. 1997, 13.
- Liebsch, Burkhard (1995) Wahrnehmende Geschichtlichkeit, kollektives Gedächtnis und historisches Wissen. V: Kristin Platt in Mihran Dabag (izd.) *Generation und Gedächtnis: Erinnerungen und kollektive Identitäten*, 255–283. Opladen: Leske & Budrich.
- Lipuš, Florjan (1981³) *Zmote dijaka Tjaža*. Borovlje-Celovec: Drava; Trst: Založništvo tržaškega tiska.

- Luthar, Oto (2000) »O žalosti niti besede«. *Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Mannheim, Karl (1964) Das Problem der Generationen. V: Kurt H. Wolff (izd.) *Karl Mannheim: Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*, 509–565. Neuwied in Berlin: Luchterhand (prvotno Karl Mannheim, Das Problem der Generationen. *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie* 1928/2, 3, 157–185, 309–330).
- Matta, Tristano (ur.) (1996) *Un percorso della memoria: guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia*. Milano: Electa.
- Maturana, Humberto H. in Francisco J. Varela (1980) *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Boston: D. Reidel.
- Maturana, Humberto H. in Francisco J. Varela (1987) *Der Baum der Erkenntnis: Die biologischen Wurzeln des menschlichen Erkennens*. Bern in München: Scherz.
- Nora, Pierre (1998) *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Novak-Popov, Irena (2005) »Pozabljena« slovenska pričevanja iz vélike vojne. *Jezik in slovstvo* 1/2005, 9–24.
- Young, V. E. James (2001) *Zwischen Geschichte und Erinnerung. Über die Wiedereinführung der Stimme der Erinnerung in die historische Erzählung*, 41–62. Hamburg: Hamburger Edition.
- Pahor, Milan (2004) Delovanje mladih. V Milan Pahor *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu: Od avstroogrške monarhije do italijanske republike*, 178–188. Trst: ZIT EST.
- Paternu, Boris (1993) Esej o Lipušu. V: Boris Paternu: *Razpotja slovenske proze*, 171–190. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Paternu, Boris (2001) *Književne študije*. Ljubljana: založba Gyrus.
- Peruš, Mitja (2000) *Biomreže, mišljenje in zavest*. [Elektronski vir.] Ljubljana: DZS. Dostopno preko <http://icarus.dzs.si/biomreze/index.htm> (16. 3. 2007).
- Richards, John (1995) Construct[ion/iv]ism: Pick one of the above. V: Leslie P. Steffe in Jerry Edward Gale (ur.), *Constructism in education*, 57–64. Hillside in New Jersey: Erlbaum.
- Rusch, Gebhard (1987) *Erkenntnis, Wissenschaft, Geschichte. Von einem konstruktivistischen Standpunkt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Quindeau, Ilka (2004) *Spur und Umschrift: die konstitutive Bedeutung von Erinnerung in der Psychoanalyse*. München: Fink.
- Schacter, Daniel (ur.) (1995) *Memory Distortion. How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Schmidt, Siegfried J. (izd.) (1991) *Gedächtnis: Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmidt, Siegfried J. (1991) Gedächtnisforschungen. Positionen, Probleme, Perspektiven. V: isti (izd.) *Gedächtnis: Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung*, 9–55. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schröder, Helmut (1995) *Jugend und Modernisierung*. Weinheim: Juventa.
- Starman, Hannah (2006) Trauma, ideologije pripadnosti, nacija. Nastavki za teoretski model kulturotvornega prenosa posledic množičnega nasilja. V *80 let Inštituta za narodnostna vprašanja: Izzivi raziskovanja etničnosti in manjšin na začetku 21. stoletja* (Razprave in gradivo – Treatises and Documents 50/51), 132–159. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Svevo, Italo (1959) *Zeno Cosini*. Hamburg: Reinbek.
- Tomc, Gregor (1989) *Druga Slovenija. Zgodovina mladinskih gibanj na Slovenskem v 20. stoletju*. (Knjižna zbirka Krt; 54). Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- Tul, Ema (2003) *Spomini bivše deportiranke*. Mačkolje: SKD Primorsko.
- Tulving, Endel in Fergus I. M. Craik (ur.) (2000) *The Oxford Handbook of Memory*. New York: Oxford University Press.
- Ule, Mirjana (2005) *Psihologija komuniciranja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Yves, Jean in Marc Tadie (1999) *Le sens de la mémoire*. Paris: Gallimard.
- Wildt, Michael (2005) Generation als Anfang und Beschleunigung. V Ulrike Jureit in Michael Wildt (izd.) *Generationen. Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs*, 160–179. Hamburg: Hamburger Edition.

